

*Culture and Art of the Kazakhs / Қазақтардың мәдениеті мен өнері /
Культура и искусство казахов*

«Жол» лексемасы және қазақ тілі мен мәдениетіндегі жолға қатысты топонимдер

Б. Әбдуәлиұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

семантикалық талдау, дромоним, жол бойындағы топонимдер, Жібек жолы, танымдық аспект, географиялық, тарихи-мәдени, дүниетанымдық, көпмағыналы, лексемалардағы синтагматикалық тіркесі.

FTAMP: 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-155-173>

Мақалада Қазақстан аумағындағы ұлы далалар, ормандар, сусыз шөлді аймақтар, таулы жерлер, өзендер мен көлдер арқылы өтетін жол атаулары-дромонимдер мен жол бойындағы топонимдерге семантикалық талдаулар жасалады. Жол ең бірінші тиімді бағыттарды айқындауды, адамдардың қауіпсіздігін және азық-түлік, қонақжайлармен қамтамасыз етуді қажет етеді. «Жол» ұғымы қазақтың тарихи-мәдениеті мен мифологиялық түсініктерінен бастау алатын географиялық, экономикалық білімімен, дәстүрлерімен және рухани әлемімен тығыз байланысты. Сондықтан мақалада мифтер, аңыздар мен дәстүрлер арқылы қазақ халқындағы жол туралы ұғымның тілдік тұрғыдан мәні ашылады: мифтік таныммен сабақтас «садақа беру», «бата беру» немесе «теріс бата беру» секілді тіркестер ауыс мағынасында адамның өмір жолына қатысты қолданылады.

Қазақ халқының көшпелі тарихи мәдениеті және маусымға сәйкес қоныс аударып отыру дәстүрі арқылы дромонимдердің уақыт пен кеңістікке қатысты мәні айқындалды. Көшпелі өмірі мен тұрмыс-салтының аясында жолға қатысты лексиканың түрлеріне, мысалы, жаяу, аттылы қозғалыстарға қатысты лексиканы жатқызуға болады және бұл халықтың дәстүрлі тұрмысы мен салтынан ақпараттар береді.

Мақалада жол бойындағы топонимдердің ерекшеліктерін айқындауға, атап айтқанда, Қазақстан аумағынан өтетін Жібек жолының сауда-өркениеттік, саяси, мәдени рөліне назар аударылды. Белгілі қазақ ғалымы Ә.Марғұланның және басқа да зерттеушілердің еңбектері негізге алына отырып, еліміздегі жол бойындағы топонимдер жүйеленіп, оларға түсініктер берілді.

Жүйелі семантикалық талдаулар жүргізуге мүмкіндік тудыратын дромонимдер мен топонимдердің танымдық мәні ашылды, лексемалардың көпмағыналылығы, олардың сөзтудырушылық-деривациялық әлеуеті және синтагматикалық қатынастары айқындалды.

Received 17 August 2023. Revised 20 August 2023. Accepted 25 May 2024. Available online 30 June 2024.

Дәйексөз үшін: Б. Әбдуәлиұлы «Жол» лексемасы және қазақ тілі мен мәдениетіндегі жолға қатысты топонимдер // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 2. – 155-173 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-155-173>

For citation: B. Abdiualiyuly The lexeme «road» and road toponyms in Kazakh culture and language // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 2. – P. 155-173. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-155-173>

Кіріспе

Қазақ халқының қоғамдық құрылысы дамудың түрлі сатыларын басынан кешірді. Арғы тарихында қалыптасқан жүйе кейінгі жақын ғасырларда феодалдық, социалистік, нарықтық қатынастар болып жалғасын тауып жатты. Оған қазіргі жаһандану үдерісіндегі өзгерістерді қоссақ ұлттың рухани әрі материалдық мәдениетінің тұрақтылығына тиіп жатқан елеулі ықпалдар көрініс береді. Ал тілдің лексикалық қоры – осы өзгерістердің айнасы. Соның ішінде өткені мен бүгінгінің сабақтастығы аса маңызды мәселе. Қоғамдық құрылыс өзгеріп, тұрмыс пен шаруашылық жаңаша сипат алып, жаңа экономикалық құндылықтар орнағанда, тілде бар көптеген сөздер көнеріп, жаңа атаулар ене бастайды. Қазақ тілінің сөздік қоры мен қазіргі жағдайынан осы өзгерістерді көреміз. Өткен мен бүгінгі арасындағы байланыстың беріктігі мен әлсіреуі осындай тарихи жағдайлар барысында орын алады. Сондықтан белгілі бір ұғым-түсінік аясына топтасқан сөздерді жинақтап, көлемі мен семантикалық өрісін анықтау, зерделеу теориялық әрі қолданбалық зерттеулер үшін де маңызды. Тіліміздегі жол атаулары мен жолға қатысты лексика – бүгінге дейін арнайы зерттеу нысанына айналбай келе жатқан тақырып. Бұл таза лингвистикалық әрі пәнаралық байланысқа негізделетін кешенді мәселе, өйткені жол лексикалық бірлік ретінде – лингвистиканың, жолдардың пайда болуы мен дамуы бойынша – тарих пәнінің, бағдар түзеу нысаны әрі құрылыс¹ ретінде – географияның нысаны болып табылады (Бияров, 2012: 29-55). Тарихи тұрғыдан қарастырып, жол туралы айтқанда ең бірінші Ұлы Жібек жолы ойымызға оралады.

Жібек жолы – Еуразия кеңістігінің шығысы мен батысын жалғастырып жатқан байланыс нысаны, жалқы есім – топоним. «Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдер» тақырыбының ауқымы кең, ұлы жол бойында жатқан елді мекендер, айналасындағы географиялық нысандар, оған жан-жақтан барып қосылатын тармақтар т.б. осы ауқымның аясына кіреді. Сондықтан «Жібек жолын» тарихи мәні басым адам қолымен жасалған құрылыс деп қана қарамай, өзіндік мағынасы мен мазмұны бар құрылымдық жүйе ретінде зерттеудің маңызы зор. Еуропа мен Азияның ортасында тұрған ұлы даламыз бар, осы өңірді мыңдаған жылдар бойы мекендеген халқымыз бар – бұл ел мен жер тұтастығының көрсеткіші. Ел мен жер тұтастығы ең бірінші жердің табиғи жағдайларына адамның бейімделуі мен оның географиялық сипатын терең танып, оған ат қойып айдар тағып, игере алуымен ерекшеленеді. Халықтың жерді игеруінің бір көрсеткіші – жолдар. Әсіресе көшпелілік дәстүрін ұстанған ел үшін жолдың маңызы зор және төл дәстүріне сай барар жерінің бағдарын анықтау мен жол салу біздің халқымызға тән ерекшелік деп білуге болады. Далалықтарға тән өмір

¹ «Жол» пайда болуы мен ішкі мазмұны жағынан қазіргі және тарихи болып екіге бөлінеді. Қазіргі жолдар спутниктік құралдар арқылы бағыты айқындалып, арнайы құрылысы жүргізілетіндігімен ерекшеленеді. Ал тарихи жолдар негізінен ғасырлар бойы айқындалған бағыт бойынша жаяу, атты, түйелі, арбалы т.б. жүргіншілердің қатынасы (аяқ, дөңгелек т.б. іздері) негізінде пайда болған. Нақтырақ айтар болсақ, тарихи жолдар – пайда болған, қазіргі жолдар – қолмен салынған. Бұл тұрғыдан алғанда, «құрылыс» сөзі алдыңғысына сәйкес келеді, алайда екеуі де адамның қатысуымен жүзеге асатындықтан, пайда болу үдерісін негіз ете отырып, осы орайда шартты түрде екеуі де «құрылыс» терминімен аталды.

салтын негізге ала отырып болжам жасағанда, Ұлы Жібек жолына дейін де Ұлы даланың төсін шимайлаған жолдардың болғанын шамалаймыз. Алыс аймақтарды мекендеген халықтың өзара байланысы болғанын қазіргі археологиялық деректер де растап отыр. Қазіргі зерттеулерде жоғарғы Ертіс пен Жетісу аумақтарында өндірістік және экономикалық байланыстарды дамытудағы кейбір ұқсас процестер байқалатынына тоқталады (Айтқали және т.б., 2023: 23-32). Бұл екі аймақтың арасында байланыстың болғаны туралы болжамдарға жетелейді. Еуропа мен Азияны жалғап жатқан ұзақ жолдың ішкі мазмұнына үңілер болсақ, қазақ даласынан өтетін бөлігі өзінің тармақтарымен де, көлік белін суытып, дамыл алып, аялдар орталықтарымен де ерекшеленеді. Жолдың басты қызметі жүргіншіні адастырмау болғанымен, әр тұстағы ауыр-жеңілдігі географиялық жағдайлар мен онда мекендейтін халықтың өркениеттік көзқарасының дәрежесіне тікелей байланысты. Сондықтан Ұлы Жібек жолының мыңдаған жылдар бойы бағытын өзгертпей сақталып қалуы ең бірінші қажеттілік болса, екіншіден жергілікті халық тарапынан жасалған қолайлы жағдайдан.

Қытай елінен басталатын бұл жолдың аты мен мазмұнын салыстырып қарасақ, әрине толық мәнінде бір-біріне сәйкес келе бермейді. «Жібек жолы» деп аталғанмен, бұл жолмен тек жібек қана емес, басқа да түрлі тауарлар артқан керуендер жүрген. Қазақ даласынан өтетін тұсында да сауда жасалып, қазақтар өндірген өнімдер мен тауарлар алыс елдерге жол тартқан. Ұлы даланың аумағындағы жердің ыңғайын онда мекендейтін халықтан жақсы ешкім білмейді, демек оның қалыптасуында да жергілікті тұрғындардың өзіндік орны ерекше. Осы тұрғыдан қарастырсақ, «Жібек жолы» белгілі бір елге ғана тән меншік немесе жібек матасы ғана тасымалданған дейтін жеке дара ұғым-түсінік атауы емес, басқа да ұлы жолдарды біріктіруші негізгі бағыт болып шығады. Демек Жібек жолы басқа да үлкен жолдармен тығыз байланыста қалыптасқан негізгі күретамыр, оны тану үшін мынандай үш мәселеге назар аударуымыз керек: *бірінші* – Қазақ тіліндегі «жол» сөзінің қолданылу ерекшелігі; *екінші* – қазақ даласындағы жол атаулары; *үшінші* – «Жібек жолының» топонимдік нысан ретіндегі орны. Жібек жолының мәні мен мағынасын осылайша кешенді түрде қарастырғанда, атаудың ішкі мазмұны айқындалып, ұлттық сипаты арта түседі.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Жол атауларының жиынтығы тіл ғылымы жүйесінде «дромоним» терминімен аталады. Ал оның анықтамасына келетін болсақ, «Дромоним – топоним түрі (грек тіліндегі *Δρόμος* — жүгіру, қозғалыс, жол, тас жол, өткел + *δρόμα* — атау, есім). Елді мекеннен тыс жатқан жер бетіндегі, жер астындағы, судағы, әуедегі кез келген жолдың жалқы атауы. Елді мекен ішіндегі көшелерден айырмашылығы – ондай жолдардың атауының болуы міндетті шарт болып табылмайды, көбіне атаусыз өмір сүре береді... (Подольская, 1988: 57). Жолға қатысты лексика және жол атаулары байырғы қазақ тілінде қалыптасып, дыбыстық тұлғалары мен мағыналарының өзара қатынасы қолданыс

барысында біртұтастыққа келіп, нормаға айналған. Мақаланың зерттеу әдістері осы тақырып аясындағы лексикалық бірліктердің мөлшерін, қолданыс аясын, семантикалық өрісін т.б. анықтау мақсатына құрылды, сондықтан ең бірінші жинақтау мен жүйелеуге мән берілді. Қазақ тіліндегі дромонимдердің түрлері анықталып, олардың тарихи-мәдени мазмұнын ашу үшін экстралингвистикалық талдаулар жасалды. Жолға қатысты лексиканың тура және ауыспалы мағыналардағы қолданысына мысалдар келтіріліп, семантикалық аясы мөлшерленді. Жол жер бедеріне қатысты әрі бағдар айқындаушы нысан болғандықтан, географиямен, халқымыздың өткен күндердегі жол туралы ұғым-түсініктерін, көзқарастарын қамтитындықтан, тарихпен, өзіне тиесілі лексикалық бірліктері арқылы лингвистиканың нысаны, сондықтан тақырыпты пәнаралық байланыста зерттеу мәселесі де назарға алынды, екінші сөзбен айтқанда, аталған үш пәннің тоғысында кешенді талдау әдісі қолданылды.

Тақырыпқа қатысты материалдар Қазақстан тарихы бойынша зерттеулерден, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, көне түркі сөздігі және т.б. еңбектерден алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жібек жолы бойындағы ономастикалық атауларға арналған ағылшын тілінде еңбектер кездеседі (Iris Colditz, 2020: 2). Жолға қатысты лексика және жол атаулары туралы орыс тілінде бірқатар зерттеулер жүргізілген. Подольскаяның 1988 жылы жарық көрген «Орыс ономастикалық терминологиясының сөздігінде» жол атауларының (дромоним) анықтамасы әрі түсінігі берілген (Подольская, 1988: 57). Орыс тіліндегі зерттеулерде жол атауы немесе жолға қатысты лексиканың бастауы ретінде шежіреші Нестордың «Өткен жылдар туралы әңгімелері (Повести временных лет)» атты еңбегіндегі «варягтардан гректерге» деп аталатын сөзді алады². Жолдың түрлері мен атауларын зерттеген ғалым Л.В.Куркина еуропа тілдеріндегі нұсқаларымен салыстыра отырып, этимологиясына жан-жақты тоқталады, лексика-семантикалық сипаттамасын жасап, жолардың пайда болуы мен олардың тілде таңбалануына дейінгі үдерістерге талдаулар жасайды. Алғашқы етістік тұлғалардың дыбыстық-дивергенциялық құбылыстар нәтижесінде түрлі нұсқаларының пайда болуы мен жеке атауларға айналуы осы еңбекте сөз болады (Куркина, 1968: 92-105). В.Т.Коломиецтің «Үндіеуропа тілдеріндегі жол атаулары» атты зерттеуінде жолға қатысты лексиканың шығу тегі мен мағынасы бірнеше тіл бойынша салыстырылып, этимологиялық негіздері айқындалады және жол мен қозғалыстың арасындағы мағыналық сабақтастықты негізге ала отырып, алғашқы жол атаулары етістіктерден болған дейтін қорытынды жасайды (Коломиец, 1984; 95-101). Орыс

² «Варягтардан гректерге» жолы – Балтық теңізінен Шығыс Еуропа арқылы Византияға дейінгі су (теңіз және өзен) жолы. Варягтар жолы немесе Шығыс жолы (көне скандинав тілінде Austrvegr) деп те аталады. Варягтардың тұратын жерінен (Балтық теңізінің жағалауы) Оңтүстікке – Оңтүстік Шығыс Еуропа мен Кіші Азия бағытында біздің заманымыздың VIII-XIII ғасырларында өмір сүрген экспансиялық су жолдарының бірі. Шежіреші Нестор оны «Өткен жылдар туралы әңгімелері (Повести временных лет)» атты жазбасында «варягтардан гректерге дейін» деп атайды.

тіліндегі жол (путь, дорога) сөзінің мағынасы мен оның даму заңдылықтарына қатысты практикалық талдаулар қазір көптеп кездеседі. Сонымен қатар «статуснаме» жобасы бойынша жарияланған «Автокөлік және темір жол атаулары қайдан шыққан?» атты мақалада қазіргі әлем елдеріндегі жолдардың түрлері мен олардың аталу жайттары туралы айтылады. Орыс тіліндегі зерттеулер жолға қатысты лексиканың шығу тегін, түрлерін, даму үдерістерін, қазіргі қолданыстағы ерекшеліктерін жан-жақты қамтыды және материалдар жинау мен оларды классификациялауда да біршама жетістіктерге жетті деп айтуға болады. Қазақ тіліндегі зерттеу жұмыстары әлі тиісті дәрежеде деп айтуға келмейді. Әсіресе арнайы мамандар тарапынан қолға алынған ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық жұмыстар әлі де болса аз екені байқалады. Жол және оған қатысты атаулар қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде қамтылған (ҚӘТТС). Бұдан өзге жекелеген авторлар тарапынан қызығушылық танытып, жол атауларының тізімін жариялау кездеседі. Интернет сайттарында қазіргі жолдардың түрлері мен жіктелімі туралы зерттеулер мен жүйелеулер беріліп жүр. Сол секілді жолда жүру ережелері және Қазақстандағы автомобиль жолдарының түрлері мен тарихы бойынша кейбір ақпараттарды да тіркеуімізге тура келді³. Қазақ тіліндегі жолға қатысты лексика мен «Автомобиль жолдары туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 17 шілдедегі № 245 Заңын» жолға қатысты лексика туралы айтқанда, атап өтуіміз керек. «Уикипедия – ашық энциклопедиясынан» алынған мәліметте Қазақстан бойынша темір жол атаулары қамтылған. Осы секілді жекелеген практикалық, қолданбалық бағыттағы ізденістер болмаса, қазақ тілінде арнайы теориялық ізденістер қолға алынбағаны байқалады.

Талқылау

Қазақ тіліндегі «жол» сөзінің қолданылу ерекшелігі халықтың тұрмысы мен ұғымындағы жолдың орнын бейнелейді. Тілімізде «жол» сөзі тура мағыналы топонимикалық термин қызметінде ғана қолданылмайды, сонымен қатар ауыс мағынасында көріктеуіш құрал ретінде де жұмсалады. Халықтың танымы мен мәдениетінің бір тарауы «жол» сөзімен тікелей байланысып жатады. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, тіліміздегі жол мен оған қатысты лексиканың материалдық дүниемізден де, рухани кеңістігімізден де өзіндік орын иеленгенін көреміз. Жолдың тіл қолданысындағы орны қаншалықты кең болса, оның халықтың таным-түсінігі мен өміріндегі орны да соншалықты терең бола түседі. Қазіргі жолға берілген анықтамада: «**Жол** – ерсілі-қарсылы адам мен көлік жүруге, жүк тасуға, пайданылатын құрлық бетіндегі қатынас жолдарының жалпы атауы», – деп сипатталады (ҚӘТТС). Жол – адамды көздеген жеріне, мақсатына жеткізуші нысан. Жол А нүктесі мен Б нүктесін байланыстырушы желі ғана емес, кең көлемде алғанда

³ **Ескерту:** Жол атаулары мен жолаға қатысты лексика бұрын қазақ тілінде арнайы зерттелмегендіктен, баспасөз құралдарындағы және интернет беттеріндегі мына материалдарға сілтеме жасалды: 1. Автомобиль жолдарының жіктелімі // <https://thepresentation.ru/uncategorized/avtomobil-zholdarynyu-zhiktelimi>. 2. Откуда произошли названия автомобильных и железных дорог // <https://statusname.ru/articles/nazvaniya/toponimika/otkuda-proizoshli-nazvaniya-av/>. 3. Жұмағұлов Ж. Қандай жол атауларын білесіз? // <https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/48279/>. 4. Tipy leksicheskogo znacheniya slova doroga // <https://b1.cooksy.ru/articles/tipy-leksicheskogo-znacheniya-slova-doroga/>

халықаралық қатынастарды жандандырушы, шағын көлемде алғанда, қала ішіндегі үй мен үйді жалғастырып, жүруге қолайлылық тудыратын нысан. Тілде қолданылатын атаулардың түрлеріне қарай халықтың өміріндегі сол зат пен құбылыстың орнын және оған қаншалықты мән берілгенін анықтауға болады. Қазақ тілінің сөздік қорында жолдың мынадай түрлері кездеседі: «айдау жол, айрық жол, арба жол, аспа жол, асу жол, әуе жолы, даңғыл жол, жалғыз аяқ жол, жал жол, көк шиқылдақ жол, күзер жол, күрең жол, күре жол, қаптал жол, қара жол, қасқа жол, қоян жымындай жол, сайрақ сары жол, соқпақ, сүрлеу, сорап, су жолы, табан жол, таптаурын жол, тастақ жол, темір жол, торап, төте жол, ұлы жол, шана жол, шатқалды жол, шетін жол, шытырман жол».⁴

Бұл аталған жол атаулары жолдың түрлерімен бірге оның сипатын да білдіреді. Ұлы далада қазақтар жүрген, қазақтар салған және ат қойған жолдардың түрлері осындай. Тіліміздегі дромонимдер топонимиканың нысаны ретінде жан-жақты зерттеліп, алдағы уақытта арнайы жинақталса, ілгеріде берілген атаулардың қатары әлі де толығы түсері анық. Бұлардың ішінде негізгі үлкен жолдар мен оған барып қосылатын қосымша жолдар, сонымен қатар шағын аймақтардағы елді мекендер мен нысандарды жалғап жатқан кіші жолдар да бар.

Жол – сапар шегу, ел аралау, саяхатқа шығу, жинақтай айтсақ, тұрып жатқан жерінен басқа жаққа бару немесе барып қайту кезінде пайдаланылатын топонимикалық нысан түрі. Көп тілдерде жолды өмірмен салыстыра қолдану дәстүрі бар. Осыдан келіп, жол түрлерінің атаулары тура және ауыс мағыналарға ие болған. Ілгеріде атап өткеніміздей, жыл мезгілдеріне қарай көшу барысында үнемі жолда болатындықтан, қазақ халқының ұғымындағы жол түрлері жаңғырып, жаңаша түсініктерге негіз болып отырған. Халық өмір мен жолды қатар қойып, «өмір жолы» деп атайды, осыған байланысты асу, бел, белес, асқар тау т.б. секілді географиялық нысан атаулары да жолмен байланыстырылып, ауыс мағынасында өмір жолындағы шыңдалу кезеңдері ретінде орныққан. Қазақ танымындағы жолдың орнын анықтау – «жол» ұғымының өмірімізден қаншалықты орын алатынын да көрсетеді, сондықтан оның тура және ауыс мағыналарына жеке тоқталудың маңыз зор.

Жол сөзіне қатысты атаулар әуелде **тура мағынасында** пайда болған. Ойды астарлы, көркем сипатта емес, тура мағынасында жеткізу үшін сөз немесе сөз тіркесі тікелей нысанның өзіне қатысты қолданылады. Жол және оған қатысты ұғым-түсінік атаулары ілгеріде аталғандармен шектелмейді, тілдік қолданыста жолдың көлемі мен сапасын, орналасу ыңғайын білдіретін «*тар жол*», «*тайғақ жол*», «*тік жол*», «*көлденең жол*», «*қия жол*», «*қиыс жол*», «*қиыр жол*», «*қилы жол*» т.б. секілді атаулар бар, сол секілді екі нысан арасын жалғап жататын «*үй арасындағы жол*», «*ауыл арасындағы жол*», «*қыстау мен күзек арасындағы жол*»; нысанға бағытталатын «*тауға баратын жол*», «*суатқа баратын жол*», «*елге баратын жол*» т.б. түрде қолданылады. Тура мағынасындағы бұл жолдарды «дромонимдік лексика» деп атауға немесе халықтық географиялық терминдер қатарына жатқызуға болады. Бұлар – жолдың түрлері басталу мен аяқталу

⁴ Әмірбекова А. Баурай жол. «Ана тілі» газеті. 22 маусым, 2017 // <https://anatili.kazgazeta.kz/news/43591>.

нүктелері бойынша қойылған жалқы атау емес, ерекшелігін сипаттау мағынасында пайда болып, қалыптасқан жалпылама атаулар.

Бұл тұрғыдан келгенде, объекті мен субъекті арасындағы қатынас ойымызға оралады. Ерте замандардан жеткен жолдардың қалыптасуында объекті мен субъекті қатынастарының өзіндік ерекшеліктері бар. Құрылыс нысаны ретінде жолдарды арнайы мамандар салған жоқ, оның пайда болуы мен кеңеюі негізінен жүргінші санының мол болуына тікелей байланысты еді. Адам жаяу жүреді, көлікпен жүреді және керуенмен, көшпен бірге жүреді. Қазақ тілінде осыған орай «жаяу», «атты», «көлікті», «көш», «керуен», «арбалы» т.б. сөздер мен «аттылы-жаяулы», «атты-арбалы» т.б. тіркестер қолданылады. Бұларды түсінігімізде орныққан ұғымдар ретінде қабылдауға болады. Осыған қарап, қазақ ұғымында жолдың қаншалықты орын алғанын шамалаймыз.

Жолға қатысты лексиканың қалыптасу жолдары мен оған негіз болған тілден тыс факторлар да арнайы тоқтала кетуді қажет етеді. Қазақ этносының құрылуына дейінгі тарихында да халқымыз ұлы даланың аумағын көшіп жүріп мекендеген (Сапаров. 2007: 24-25). Қазақ халқы көшпелі дәстүрді ұстанғандықтан, оның өмірі жолдармен тікелей байланысты болды. Ұлы дала халқының ұғымындағы жолдың мазмұны өзіндік ерекшелікке ие, өйткені олар пайдаланған жолдар екі түрлі: бірі – қазір де белгілі таптаурын болған айқын жол, екіншісі – табиғи нысанға бағдарланған жол, оны екінші сөзбен «көш жолдары» немесе «бағдарлы жол» деп атауға болады. Бұл жолдарды халық көше жүріп пайдаланғандықтан, айқын (таптаурын) белгісі болмайды, баратын жеріне табиғи нысандарды бағдар ете отырып жетеді. Жыл мезгілдерінде сол жерлермен үнемі өтетін болғандықтан, бұл бағыттар да жолдың қатарына жатқызылады. Тіліміздегі «жұрт жаңарту», «жерді тоздырмау», «жердің жыртығын жамау» т.б. тұрақты тіркестер (экологиялық терминдер) қазақтың түсінігіндегі «жол» ұғымы туралы болжам жасауға мүмкіндік береді. Қ.Жұбанұлының мына пікірін көш жолдарымен байланыстыруға болады: «Көшпелі мал шаруашылығы және жер-мүлкінің ортақтығы адамды бір орынға арқандамай, бір-бірімен араласуына, Ертістен көшіп, Сыр құлауына, Шудан көшіп, Жайық келуіне толық мүмкіндік беретін еді. Бір ру мен екінші ру ғана емес, ол кезде бір жүз бен екінші жүздің от-суы, әр малдың сезон-сезондағы жайылымы қазақ елін қыдыртып, бірінің үстіне бірін құлата беруші еді» (Жұбанов, 2013: 440). Осынша алыс аймақтарды жалғап жатқан ірі көштер бағыт-бағдарсыз емес көш жолдары арқылы барар жерін бағдарлап, белгілеген уақытында жетіп отырған.

Ұлы далада пайда болып, қалыптасқан жолдардың өзіндік тарихы бар. Өйткені жол қазіргідей бір немесе бірнеше жылда салына қоймайды, ұзақ уақыттар бойы жердің ыңғайы, жүруге қолайлылығы, барынша қысқа, төте болуы және биік таулы аймақтарда асулар, шөлді далаларда құдықтар арқылы өту мүмкіндіктері толық анықтала отырып қалыптасады. Адамдар барар жеріне апаратын тиімді бағытты таңдап алғаннан кейін, сол жерлермен жиі жүреді де ол таптаурын болады. Бұл орайда жолдың қайда баратыны да маңызды. Алыс елдерге баратын жолдармен маңызды жүктер, тауарлар тасымалданады. Осыған орай саудагер, көпестер, басқа да жүргіншілер көп жүріп, осы сызық ұлы жолдарға айналады. Ілгеріде аталған жолдардың ішінде Жібек жолының

сипатына «Күре жол» немесе «Ұлы жол» атаулары сәйкес келеді. Бұл айтылғандар – нысан мен адам арасындағы қатынастың негізінде пайда болған тура мағыналы атаулар.

Халықтың дүниетанымы негізінде бір зат пен екінші зат немесе құбылыс қатар қойып ұқсастырылмай, салыстырылмай тұрмайды және осы ұқсастықтар көбіне **туынды мағынаның** пайда болуына алып келеді. Туынды мағына әдетте түпкі мағынамен байланысын үзбейді. Қазақ тілінде туынды мағыналы сөздер өте мол, көптеген сөздердің қолданысынан соны байқауға болады (Болғанбайұлы, 1997: 80-81). Ілгеріде берілген бірер тіркеске назар аударайық: *Даңғыл жол* – 1. *тура мағ.* Сайрап жатқан, кең тегіс жол. 2. *Ауыс мағ.* Ұлы Абай салып кеткен даналық дәстүрі – *Даналықтың даңғыл жолы*⁵ (ЕТ). *Таптаурын жол* – 1. *тура мағ.* жүре-жүре тапталған ескі жол. 2. *ауыс мағ.* өмірден өз жолыңызды тапқайсыз – Таптаурын жолға түспегейсіз. Ескірген дәстүрге байлап қою таланттың ашылуына кедергі келтіреді – Таптаурын жол талантты тұсайды (ТМ). Шытырман жол – 1. *тура мағ.* бірін-бірі кесіп өткен айқыш-ұйқыш жол. 2. *ауыс мағ.* Түсініксіз, адастыратын жайттары көп – *Сенім мен таным бір-бірінен алшақ, жер мен көктей, күн мен түндей, арасында шытырман жол, адасқақ ой көп* (СЫ). Жолға тән – алға жетелеу, жолға тән – қиындық, жолға тән – қашықтық, жолға тән – тұрақтылық т.б. барлығы ұқсату негізінде туынды мағыналарға негіз болған. Жол сөзінің өзі «өмір жолы», «тағдырдың жолы», «ақ жол», «адал жол», «қиындықтан шығу жолы» т.б. болып бір нәрсенің бағытын, ретін, сипатын білдірсе; «жолың болсын!», «Алла жолыңды оңғарсын!», «жолыңа гүл бітсін!» т.б. тілек мағынасында қолданылады, «жолы жіңішке», «жолы тар», «жолы кіші», «жолы үлкен» т.б. адамның қоғамдағы орнын, дәрежесін көрсетеді. «Жол» сөзі арқылы жасалып, түрлі мағыналарда қолданылып жүрген мұнан өзге де түрлі сөз тіркестері тілімізде жиі қолданылады.

«Жол» ұғымы тілімізде еркін қолданысымен қатар, тұрақты тіркестерге де негіз болған. Тұрақты тіркестер дегеніміз – тілдік санада тұрақталған ұғым-түсініктердің сөзбен таңбаланған дыбыстық бейнесі. Тұрақты тіркестердің тілде тұрақтап, жалпыхалықтық сипат алып, нормаға айналуы үшін ұзақ уақыттың өтуі талап етілетінін ескерсек, жолдың өмірімізден орын алу тарихы да тереңге тарта беретінін жоққа шығара алмаймыз. Лексика-семантикалық тұрғыдан қарастырғанда, «жол» сөзі бұралаңдығы, уақытқа тәуелділігі, алдағы күндер мен жағдайдың белгісіздігі, алдыға қойған мақсатқа қарай бағытталуы т.б. секілді ортақ ұқсастықтары негізінде ең бірінші өмірдің өзімен байланыстырылады. Жағдайлардың орны мен заңдылықтары бойынша оған кеңістік пен уақытты және дәстүрді қосуға болады. Жинақтай келгенде, жолға қатысты тұрақты тіркестердің мағынасы, өз ішінде түрлі топтарға жіктелетін *кеңістік-уақыт, өмір, дәстүр* секілді негізгі ұғымдарының аясынан өрбиді. Тілімізде қалыптасқан осы тұрақты тіркестерді бинарлық оппозициялық құбылыстың құрылымына сәйкес оң-теріс, ұғымдарын ескере отырып жіктейтін болсақ, төмендегідей мағыналық топтар аясына жинақталады.

1) *Оң мағыналы тұрақты тіркестер:* «айшылық жол», «ата жол», «жол бос», «адалдық жолы», «ақ жол», «жол болды», «оң жол», «жолына жөргем ілесті», «мазар (жол) басып

⁵ Е.Табынбаев. Даналықтың даңғыл жолы. <https://qazaly.kz/kogam/13017-danalyty-dayl-zholy.html>

келді», «шариғат жолын тұтты» т.б. *Дәстүр мен ережеге негізделген тұрақты тіркестер*: «жолын қылды (берді, жол алды)», «жолы кіші», «жолы жіңішке», «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», «жол алды», «даңғыл (сара) жол», «жол жүрді», «жол көрді», «жол көрсетті», «жол құды», «жол салды», «жол таласты (жол тапты)», «жолы болды», «жолына түсті (жолын құды, жолын ұстады)», «жолын ашты», «жолы үлкен», «жолы (сапары) оң болды», «жол ашты», «жол бастады», «жолға қойды», «жолға салды» т.б. *Атау тұлғалы тұрақты тіркестер*: «жол азық», «жол аяқ», «жол бауырсақ», «жол жорға», «күйеу жолы» т.б. *Тілек мағыналы тұрақты тіркестер*: «ақ жол», «жол (жолың) болсын», «жолына боз қасқа айтты», «жолыңа (қадамыңа) гүл бітсін», «жолын оңғара көр», «жолынан жарылқасын (жолы болсын)» т.б.

2) *Кері мағыналы тұрақты тіркестер*: «батпан құйрық, жол үстінде неғылып жатқан құйрық», «берсе қолынан, бермесе жолынан», «жолда жатқан жол бике», «жол тосты», «жол білмейді», «жолдан адасты», «жол жапасы», «жол соқты», «ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейді», «қайтар жолы кесілді», «жолыңды тап», «жолы қырсық», «жолы суық», «жолы тар», «жолына құрбан қып шалды», «жолынан қалдырды», «жолында тұрды», «жолда қалды», «жолы байланды», «жолы қырсықты», «жол байлау болды», «жолыңа жуа шықсын (бітсін)», «түйе жолы жіңішке», «орта жолда қалды», «жол кесер» т.б.

Туынды мағынаның негізінде сөздің қолданыс аясы кеңейіп, ұлттық таным кеңістігінен өзіне лайық орын алады. Кейде мифтік түсініктерді қамтитын жақтары да бар. Көне түркі тілінде JOL II: jol tālri (ДТС: 271). «Жол Тәңірі» тіркесінің ұғымы көне дәуірлерден жеткен «су иесі, жер иесі...» ұғымдарының бір нұсқасы болуға тиіс. Жолға шығатын немесе жолда келе жатқан адамның жол садақасын беруі, алыс сапарға аттанып бара жатса, жолы үлкеннің батасын алуы, Ислам діні келгеннен кейін, оның баламасы іспетті сапар намазын оқудың енуі, өзінің шындығын растау үшін «жолда келе жатырмын ғой», «жол үстінде тұрмын ғой» деген секілді жолдың атымен ант ету – халық танымындағы оның киесі мен иесі туралы сенімнің көрінісі. Қазақ ертегілерінде де жолға қатысты оқиғалар жиі кездеседі. Сапарлаушының алдынан шығатын тасқа қайда апаратыны жазылған оң жаққа баратын, сол жаққа баратын және ортадағы бейтарап жолдар. Көбіне оң жақтағысы жақсылыққа бастайды, сол жақтағысының алды қорқынышты (қайтып келмейтін), ауыр, қиындығы мол жол болып келеді. Басты қаһарман өзінің күш-қайратымен қиындықтарды жеңіп, жамандықты жақсылыққа айналдырады. Бұл орайда да өмір мен адам тағдыры жолмен байланыстырылады. Халықтың түсінігінде ақ тілек немесе теріс бата – жолаушы сапарына тікелей қатысы бар фактор. Халық шығармашылығында адамдарға жақсылық жасаушы тұлға көп қиындықтар көргенімен, алыс сапардан (жолдан) жеңіспен, биік абыроймен оралады. Осы айтылғандарды жинақтай алып қарағанда, халық санасында орныққан жол туралы ұғым-түсініктер қасиет, киemen байланысып жататынын шамалаймыз.

Тұрақты тіркестерді жол туралы біртұтас ұғым бөлшектерінің тілдегі таңбалары деп қарастыруға болады. Бұл – ұлы дала кеңістігіндегі жалпы халыққа ортақ ұғым түсініктердің және дүниетанымының, жол пайдалану мәдениетінің тілдегі көрінісі.

Көшпелі елдің өзгелерден ерекшелігінің бірі – жер шола жүріп, алыс аймақтаға қол созды. Алысқа ұмтылу тек материалдық сұраныс тұрғысынан ғана жүзеге асып қойған жоқ, халық сонымен қатар өзіндік рухани кеңістігін қалыптастырып, ұлы армандарын алыс аймақтарға өрістетті. Ұлы кеңістікті шарлауда жол тура мағынасында да, ауыс мағынасында да негізгі көздеген мақсатқа адастырмай жеткізетін жетекші болатын. Сөйтіп халқымыздың ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибесінің негізінде жол материалдық өмірінің де, рухани әлемінің де қозғаушы күші әрі жетекшісі, жолбасшы ретінде қалыптасты. Жолдың халық санасы мен өміріндегі орны қазақ даласын шиырлап жатқан ұлы жолдардың тарихымен тығыз байланысты.

Қазақ даласындағы жол атаулары және жол бойындағы топонимдер

Қазақ даласында Жібек жолынан өзге де көптеген жолдар болған және олардың да атаулары болған. Мысалы, «Қазақ жеріндегі көне керуен жолдарының тарихы б.д.д. I мыңжылдықтың орта шеніндегі «Далалық сақ жолынан» басталады. Геродоттың айтуы бойынша, бұл жол Қара теңіз маңынан Дон жағалауына дейін, одан Оңтүстік Оралдағы савроматтар жеріне бағытталып, Ертіс бойы мен Алтайға, Зайсан көліне дейін созылған», – дейтін зерттеу болжамдарын осыған дәлел ретінде ұсынуға болады (Нұғман және т.б. 2020: URL). Ә.Марғұлан өзінің зерттеу еңбегінде «Бетпақдала бойымен өтетін көне керуен жолдары» туралы біршама мәліметтер береді. Топографиялық жағдайы көрсетіп отырғандай, керуен жолдары көне замандарда Талас өңірін Қарқаралы мен Ертіс жағалауы далаларымен жалғастырып, аяқ жағы Ертістің солтүстік-шығыстағы жағалауларына дейін жеткен. Сол жолдардың негізгілері «Хан жолы» немесе «Абылай жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы», «Ордашағыл жолы», «Өреңшағыл жолы» т.б. болып аталады. Керіліп жатқан кең даланың төсін шимайлаған жолдар халқымыздың мәдени-экономикалық тарихы мен болашаққа жасаған алыс қадамдарынан да хабар береді. Жолдар тек тасымалдау құралы ғана емес, байланыстырушылық, сабақтастырушылық қызметімен де ерекшеленеді. Бұл жолдардың бойындағы көне қалалар мен елдімекендер, шөл даладағы құдықтар атаулары өздерінің тарихилығымен және географиялық сипатымен ерекшеленеді. Бетпақдаланы кесіп өтетін қара жолдар Азия елдерінен басталып, Батыс Сібірге дейінгі аралықты жалғастырып жатыр. Ә.Марғұланның жолдар туралы зерттеуінде мынандай топонимдер кездеседі: Ақмола, Ақсүмбе, Әулиеата, Белең Ана, Бесбақыр, Болаттау, Бөрітескен, Ертіс, Есіл, Ескене, Жаманқорған, Жамбылтау (Наушаның бұлағы), Жанкент, Жетіқоңыр, Жиделіқұдық, Ірбіт, Қарабалық мазары, Көкмұрынтой, Көктас, Қайыптың қызыл жартасы, Қарабидайық, Қараөткел, Қаратау, Қарқаралы, Қолбасының Мұнарасы, Қосқұдық, Қоянды, Құланөтпес, Құмкент, Қызқазған, Қызылжайма, Қызылқорған, Миқайнар, Мойынты, Мұқыр, Нұра, Окум, Оңтүстік Орал, Отырар, Өлке, Сарыбұлақ, Сарыөзен, Сарысу, Сарытам, Сауран, Сілеті, Сорбұлақ, Сығанақ, Сымтас, Сырдария, Талас, Талмас ата, Тасөткел, Текей, Телікөл, Тоқымтыққан, Төлеген, Төсбастау, Төсбұлақ, Ордашағыл жолы, Өреңшағыл жолы, Хантау, Шекпен қалған, Шолақ қорған, Шу, Пішпек (Қазіргі Бішкек), Батыс Сібір (Искер, Бечик-Тура, Түмен),

Тобыл т.б. (Марғұлан, 2012: 343-360). Бұл топонимдердің трансонимдену арқылы дромонимдерге айналу мүмкіндігі жоғары, өйткені бұл тәсіл арқылы атаулардың бір нысаннан екінші нысанға ауысуы – әлем тілдеріне ортақ құбылыс. Бұл жөнінде түрлі зерттеу еңбектерде, соның ішінде ағылшын (Katarina Lozić Knezović, Marina Marasović-Alčjević, 2017: 161) және орыс тіліндегі (Васильев, 2023: 46) зерттеулерде жан-жақты айтылады. Жолдар жалғастырып жатқан осы қалалар, елді мекендер мен географиялық нысандар ең бірінші мәдени ескерткіш ретінде құнды, сонымен қатар жолдар – Ұлы даладағы халықаралық байланыс пен экономикалық мәдениеттің қан тамыры іспетті. Еуразия кеңістігіндегі өркениеттің қалыптасуы мен дамуына үлес қосушы ел ретіндегі орнымызды айқындайтын бірден-бір айғақ елді мекендер мен жолдар болып табылады.

Жолдар ел мен елді, жер мен жерді байланыстыра отырып, мәдениет үлгілерін тасымалдау мен экономикалық мүддеге қызмет етті. Қалаларды байланыстырды, бара жатқан бағыттарына қарай көптеген географиялық нысандар мен қалалардың атаулары өзіне атау ретінде телінді. Бетпақдаланы кесіп өтіп жатқан жолдардың көбі, трансонимдік құбылыс арқылы ілгеріде берілген топонимдермен аталды.

Осы аталғандармен қатар ғылым назарына ілікпеген және тарих қойнауында қалып қойған қаншама жолдар бары, өкінішке қарай, әлі анықталған жоқ. Ілгеріде атап өткеніміздей, жекелеген ғалымдардың еңбектерінде жалқы есім ретінде қалыптасқан жол атаулары болғаны айтылып жүр. Ал лингвистикада топонимика саласы бойынша көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, қазақ тіліндегі жол атаулары жинақталып, жүйеленген жоқ және оларға арналған зерттеулер әзірге өте аз. Ал ондай зерттеулер жүргізілген жағдайда, оның аясында жол атаулары мен жолға қатысты лексика қатар қарастырылуы тиіс. Жібек жолы бойындағы топонимдердің ішіне дромоним ретінде «Жібек жолының» өзі де кіреді.

«Жібек жолының» топонимика нысаны ретіндегі орны

«Топонимикалық нысан» ұғымы кешенділікпен тікелей байланысты, өйткені ол, ілгеріде атап өткеніміздей, тіл, тарих, география салаларының тоғысында пайда болған ғылым. Бұл үшеуімен әрі тікелей байланысты, әрі үшеуіне де тәуелсіз, дербес сала (Басик, 2008: 6).

«Жібек жолы» атауын алманиялық ғалымдар Ф. фон Рихтофен (F. von Richthofen) мен А. Нерман (A. Nerman) XIX ғасырда ұсынған. Оған дейінгі ұзақ уақыт аралығында ондай біртұтас атау болды ма, болмады ма әлі нақты белгілі емес. Демек жүргіншілер жүретін, басы мен аяғы бар нысан ретінде көпке танылғанымен, топонимдік атау ретінде сол кезге дейін әлі толық орнықпаған, танымалдық дәрежесі де жоғары емес еді. «Жібек жолы» - жалқы есім, сондықтан лингвистиканың нысаны, алайда жердің беткі қабатында орналасуы, жердің қыртысымен, бедерімен байланыстылығы бойынша ішкі мазмұны жағынан географиямен де сабақтас. Бұл тұрғыдан алғанда, топонимиялық лексиканың құрамына кіреді.

Топонимиялық қордың толығыуы белгілі бір жүйеге бағынады. Оның ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік қағидалары бар. Ол адам, таным, нысан арасындағы өзара

байланысқа негізделеді (Әбдуәлиұлы, 2021: 92-112). Жол атауларының да берілу шарттары бар, ол көбіне баратын бағыттағы әуелгі немесе соңғы нүктенің (елдімекеннің немесе т.б.), жол бойындағы (жолға жақын аймақтағы) географиялық нысанның атымен аталады. Терминнің анықтамасында көрсетілгендей, тұрақты атауының болуы міндетті шарт емес. Алыс елдерді жалғап жататын ұлы жолдардың да ресми бекітілген жалқы атауы болмауы мүмкін, бірақ айналасындағы басқа жолдардан айыру үшін, нормалануы мен танымалдық дәрежесі жоғары болмаса да, белгілі бір сөзбен аталады. Ол күрежол, қара жол, көлденең жол, Басшидің жолы т.б. түрінде келеді де, белгілі дәрежеде жалқылық сипатқа ие болады. Топонимдер, яғни жер-судың жалқы атаулары бір шоғыр, жинақы, карта бетінде нүктемен көрсетілетін нысандарға, сонымен қатар созылып жатқан нысандарға да беріледі. Соның ішінде жол өзінің формасы жағынан тау, өзен, жал т.б. ұқсас болып келеді. Ұзына бойы бірнеше шақырымнан мыңдаған шақырымға дейін созылып жатады. Тым үлкен аумақты алып жататын географиялық нысандар бір макротопонимнің аясына жинақталғанымен, өз ішінде жеке аймақтарының ерекшеліктеріне қарай көптеген микротопонимдерден де құралады. Алыс қашықтықты алып жататын жолдар да сол секілді. Осы ерекшелігіне қарай өтіп жатқан жерлердегі географиялық нысандар мен елді мекендердің түрлеріне, тұрып жатқан халықтың тілі мен көзқарасына қарай Жібек жолының да әр аймақтардағы бөлігі түрліше аталған болуы мүмкін. Болжам жасауға мүмкіндік беретін ұқсас мысал: «Абай жолындағы» мына сөйлемдерді соған мысал етуге болады: «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне шәкірт бала барын салды... Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде, бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады» (М.Ә). Қала мен ауыл арасындағы жолда келе жатыр, жолдың атауы жоқ, алайда жолдың қай жерінде келе жатқанының белгісі ретінде «Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ» секілді топонимдерді қолданады. Сол секілді «Жібек жолы» атауы да ресми тіркеліп, әлемге танымал болғанша әр аймақтағы бөлігі әртүрлі аталған болуы мүмкін.

Жолдың өзімізге белгілі мағынасындағы «адам мен көлік жүруге, жүк тасуға, пайданылатын құрлық бетіндегі қатынас жолдары...», – деген түсінігі қызметі мен қолданысына байланысты берілгенін көреміз. Ал өзінің нысан ретіндегі сипаттамасы қандай болуы керек? Нысан болған соң оның заты, құрылысы, сыртқы формасы болуы шарт. Сөз мағынасының аясында оның мазмұнындағы ақпараттардың барлығы немесе ерекше байқалатын нақты бір бөлігі қамтылады. «Жібек жолы» жағдайында, ол формасы бойынша батыс пен шығысты жалғап жатқан ұзын сызық, алайда оны салуда арнайы жол-құрылыс материалы пайдаланылмағандықтан, заты жоқ, белгілі бір қабаттардан немесе бөлшектерден құралмағандықтан, құрылысы бар деуге де келмейді. Елді мекендер мен мемлекеттердің арасындағы қатынастар барысында аяқтың, көлік дөңгелектерінің іздері арқылы қалыптасқан. Сондықтан нысандарға тән «табиғи» немесе «адам қолымен жасалған» деп аталатын топонимиялық классификацияның біріне жатқызу да қиын. Дегенмен табиғи процестердің негізінде

қалыптаспаса да, формасы (ені, ұзындығы) мен белгісі бар (аяқ пен дөңгелек іздері), жүре келе пайда болғандықтан, табиғи нысандар қатарына жатқызуға болады. Ал атау мен мағынасының арасындағы байланыс солғын, өйткені бұл тек жібек тасуға арналған жол емес. Дромонимдік мағынасында атау мен жол сызығының байланысы басым, яғни «Жібек жолы» атаудың дыбыстық формасы болса, көз алдымызға елестейтін созылып жатқан ұзын сызық – мағынасы. Дромонимдік мазмұнында жолдың құрылысы мен заты (қандай заттан жасалғаны) туралы ақпарат қамтылмаған. «Жібек жолы» – ең бірінші әлем елдеріне белгілі жол атауы, лингвистикалық, тарихи әрі географиялық сипаты жағынан классификациялағанда, топонимиканың нысанына жатады.

Нәтижелер

Зерттеу барысы алдыға қойылған мақсатқа сәйкес белгілі бір нәтижелерді көздейді. Тақырыптың өзектілігін анықтау мен оның күн тәртібіне қойылуы – зерттеу жұмысында қол жеткізілген алғашқы нәтиже. Тақырып тың болғандықтан, негізінен мәселелер жалпылай әрі тұтастықта алынып, кешенді түрде қарастырылды. Бұл тұрғыдан ол алдағы тың зерттеу бағыттарының алғышарты бола алады. Ғылыми классификация бойынша дромонимдер топонимиканың нысанына жатқызылады, мақалада қай тұрғыдан топонимиканың нысаны бола алатыны айқындалды және лингвистика, география, тарих пәндерімен арақатысына сипаттама жасалды. Бұл өз кезегінде, атап өткеніміздей, кешенділік әрі пәнаралық байланыс мәселесін қамтиды. Жалпы алғанда топонимика – ғылымдар тоғысындағы немесе бірнеше ғылымды өз аясына топтастырып отырған дербес сала. Топонимиканың осы ерекшелігі оның бір саласы – жол атауларында көрініс береді. Жол – ел мен елді, жер мен жерді байланыстырушы желі, өркениет көшінің бастауы. Жол елді, жерді ғана емес, тарих көшін де сабақтастырып отырады. Жібек жолы мен оның тармақтары бір күнде немесе бірнеше жылда ғана қалыптаса алмағаны белгілі. Оның ұзақ ғасырлық тарихы бар. Ғылым әлемінде анықталып отырған Ұлы Жібек жолының бағыты мен қазіргі күре жолдар бір-біріне өте сәйкес келеді. Жолға қатысты лексика және жол бойындағы қалалар, географиялық нысандар атаулары өзара тығыз байланысты, олар тарихи дерек ретінде бірін-бірі толықтырады, айғақтайды. Мәселе лингвистикалық тұрғыдан қарастырылып отырғандықтан, негізінен тілдік деректерге назар аударылды және өзге ғылым салаларымен байланысы экстралингвистикалық факторларды ескере отырып анықталды.

Жолға қатысты лексика мен қазақ тіліндегі дромонимдер жинақталып, олардың халық өміріндегі орны мен қолданысына талдаулар жасалды. Жинақтай айтқанда, қазақ өміріндегі жолдардың орны және жол – тарих, жол – мәдениет, жол – лингвистика, жол – этнография, жол – география ұғымдарының қалыптасуына негіз қаланды. Жолдар мен жол атаулары бойынша қазақ халқының ұлттық білім мазмұны мен қорының тілдік бейнесі сипатталды. Алда әлі үлкен жұмыстардың тұрғанына қарамай, бұл аталған мәселелер алғаш рет сөз болып отырғандықтан, жұмыста қол жеткізілген нәтижелер болып табылады.

Қорытынды

Ұлы Жібек жолының бойында елді мекендер, қалалар салынды. Жібек жолы бойында сан ғасырлық тарих жатыр, сонымен бірге экономикалық, мәдени, шаруашылық, рухани байланыстың, түптеп келгенде, адамзат өркениетінің негіздері жатыр. Өйткені қай заманда болсын өзімен-өзі томаға тұйықталған елдер, адамзаттың ұлы көшінен кенже қалып, соңында ұлт ретіндегі өміріне қауіп төнетінін тарих әлдеқашан дәлелдеген. Керісінше әлемдегі жаңалықтарды игеріп, алға қарай ұмтылған елдер өркениет көшінен өз еншісін алып отырған. Жібек жолы бұл тұрғыдан алғанда, түрлі мемлекеттер мен халықтарды байланыстырып, адамзат дамуына өлшеусіз үлес қосты. Жібек жолы қазақтың ұлы даласын көктей өтіп, Еуропамен жалғастырғанын тарихтан жақсы білеміз. Бұл аймақтан өтетін Ұлы жолдың бойындағы атаулар – негізінен көне тұлғалы топонимдер мен қазақ даласының әр аймағында қайталанып келетін, тілімізде сақталып келе жатқан байырғы қазақ топонимдері. «Жібек жолының» дромонимдік қызметі оның айналасында жолға қатысты арнайы лексикалық қордың қалыптасуына ықпал етті. Жолға қатысты лексика бүгінгі таңда да маңыздылығын жойған жоқ, керісінше жол мәдениеті тілінің бүгінгі қатынаста өзектілігі арта түсуде. Лексикалық қордың қазіргі заманға бейімделу барысы оның бойында жүріп жататын терминдену үдерісінен көрінеді (Хасенов, 2003: 102-103). Бұл атаулардың біршамасы қазіргі тілімізде терминдену үдерісін басынан кешіріп жатыр. Мысалы, «жол» сөзінің сөзжасамдық мүмкіндігі арқылы *тасжол, теміржол, жаяу жүргіншілер жолы, қалааралық жол, әуежолы, сужолы, жерасты жолы, жерүсті жолы т.б. терминдер қалыптасса, бұрынғы «даңғыл жол», «жол торабы» т.б. күрделі тұлғалар бүгінде ықшамдалып, даңғыл, торап т.б. формаларда жеке-жеке қолданысқа ие болып отыр. Сонымен қатар жолға қатысты тура мағыналы кейбір лексикалық бірліктердің белсенділігі төмендегені де байқалады. Мысалы, сүрлеу, соқпақ, таптаурын, айдау жол, айрық жол, жал жол, көк шиқылдақ жол, күзер жол, қаптал жол, сайрақ сары жол, шана жол, шатқалды жол т.б. атаулар негізінен көркем шығармаларда атауыштық қызметіне байланысты немесе стильдік мақсатқа қарай қолданылғаны болмаса, қазіргі ресми-іскерлік салаларда белсенділігі байқала бермейді, сондықтан олардың табиғатында болуы тиіс терминдену үдерісі де кідірістеп тұр.*

Тіліміздің сөздік қорындағы жол атаулары мен жолға қатысты лексиканың даму барысы және тіліміздегі қолданысы арнайы зерттеуді талап етеді. Жолдардың жаңа түрлері пайда болған, осыған тікелей қатысы бар логистика мен коммуникациясы дамыған қазіргі заманда бұл саланың лексикалық қорын жасақтау немесе тілдік қамтамасыз ету – қолданбалы тіл білімінің алдында тұрған маңызды мәселе. Тіл қолданысының жүйесі тарихи сабақтастықта дамуды қажет етеді. Тілдің лексикалық қоры халықтың өткенінің айнасы, екінші жағынан өтпелі уақыт үздіксіз өзгерістерден тұрады. Оның барлығы тілдік қор мен тілдік жүйеде көрініс беріп отырады. Бұл тұрғыдан қарағанда, тіл тағдыры сақталу мен өзгерудің өзара тартысынан тұратындай көрінеді.

Екеуін бір-біріне қарама-қайшы қоюға да болады, керісінше бірін-бірі толықтырып отыратын мәндес-сабақтас құбылыс ретінде де қарауға болады. Байырғы лексикалық қорды жаңа заманға, жаңа салаға бейімдеп, мағыналық жағынан жаңғыртып отыру соңғысына сәйкес келеді, маңыздысы да сол. Жол атаулары және жолға қатысты лексиканы зерттеу мен жаңғырту – тіл теңізіне құйылатын бір ғана арна.

Қысқарған сөздер:

ҚӘТТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград: «Наука», 1969. 676 с.

СМ – Сәбит Мұқанов

СЫ – Сұлтан Ыбырай

ЕТ – Есет Табынбаев

Әдебиет

Айтқали А.Қ., Каражигитова А., 2023. Жоғарғы Ертіс пен Жетісудың ежелгі тұрғындарының б.з.д. I мыңжылдықтың аяғындағы өзара байланысын зерттеу мәселесіне // Turkic Studies Journal. Т 5. № 2. 23-32 б.

Әбдуәлиұлы Б., 2021. Қазақ топонимикасы. Нұр-Сұлтан: Булатов А.Ж. 321 б.

Басик, С. Н., 2008. Общая топонимика: учебное пособие для студентов геогр. фак. – Минск: БГУ. 168 с.

Бияров Б., 2012. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 460 б.

Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ., 1997. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Санат. 256 б.

Васильев В. Л., 2023. Новый взгляд на топонимы Валдай и Гора-Валдай / В. Л. Васильев // Вопросы ономастики. Т. 20. №2. С. 41-57. [Электрондық ресурсы] URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/123672> (қаралды: 14.04.2024).

Жұбанов Қ., 2013. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-Ай. 640 б.

Iris Colditz, 2020. Buddhist and Indian Elements in the Onomastics of the Iranian Manichaean Texts // Entangled Religions Volume 11. №6. [Электрон. ресурсы] <https://er.ceres.rub.de/index.php/ER/article/view/8710> (қаралды: 14.04.2024).

Katarina Lozić Knezović, Marina Marasović-Alujević, 2017. Transonymization as Revitalization: Old Toponyms of Split // Voprosy onomastiki. Volume 14. № 2. 159-173 p. [Электрон. ресурсы] <http://www.onomastics.ru/content/2017-t-14-№2-8> (қаралды: 14.04.2024).

Коломиец В.Т., 1986. Названия дорог в индоевропейских языках // Этимология. М.: Наука. 255 с.

Куркина Л.В., 1968. Из наблюдений над некоторыми названиями дорог и тропинок в славянских языках // Сборник: Этимология. Москва: Наука. 278 с.

Марғұлан Ә.Х., 2012. Шығармалары. XIII том. Алматы: Алатау. 576 б.

Нұғман Б.Ғ., Шаймұқанова С.Д., 2020. Ұлы Жібек жолы. [Электрондық ресурс] – URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/ұлы-жібек-жолы/> (қаралды: 14.04.2024).

Подольская Н.В., 1988. Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука. 192 с.

Сапаров Қ., 2007. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 308 б.

Типы лексического значения слова дорога // [Электрондық ресурс] – URL: Толковый словарь в приложении <https://b1.cooksy.ru/articles/tipy-leksicheskogo-znacheniya-slova-doroga/> (қаралды: 14.04.2024).

Хасенов Ә., 2003. Тіл білімі (оқу құралы). Алматы: Санат. 416 б.

Reference

Äbduäliüly B., 2021. Qazaq toponimikasy [Kazakh toponymy]. Nür-Sülтан: Bulatov A.J. 321 p. [in Kazakh].

Aitkali A.K., Karazhigitova A., 2023. On the issue of studying the connection of the ancient people of the Upper Irtysh region and Zhetysu at the end of the 1st millennium BG. Turkic Studies Journal. Volume 5. Number 2. P. 23-32.

Basik S.N., 2008. Obshchaya toponimika: ýchebnoe posobie dlá stýdentov geogr. Fak. [General toponymy: a textbook for students of the Faculty of Geography]. Minsk: BGU. 168 p. [in Russian].

Bııarov B., 2012. Jer-sý attarynyń sózjasamdyq úlgileri [Word - formation patterns of toponyms]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 460 p. [in Kazakh].

Bolğanbaiüly Ä., 1997. Qalıuly Ğ Qazirgi qazaq tiliniń leksikologiasy men frazeologiasy [Qalıüly Ğ. Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sanat. 256 b.

Hasenov Ä., 2003. Til bilimi (oqý quraly) [Linguistics (study guide)]. Almaty: Sanat. 416 p. [in Kazakh].

Iris Colditz, 2020. Buddhist and Indian Elements in the Onomastics of the Iranian Manichaean Texts. Entangled Religions. V. 11. №6. URL: <https://er.ceres.rub.de/index.php/ER/article/view/8710> (14.04.2024).

Jübanov Q., 2013. Qazaq til biliminiń máseleleri [Questions of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-Ai. 640 p. [in Kazakh].

Katarina Lozić Knezović, Marina Marasović-Alujević, 2017. Transonymization as Revitalization: Old Toponyms of Split. Voprosy onomastiki. Volume 14. Issue 2. P. 159-173.

Kolomiets V.T., 1984. Nazvaniya dorog v indoevropskikh iazykah [Road names in Indo-European languages. Collection: Etymology. Moscow: Nauka. 255 p. [in Russian].

Kurkina L.V., 1968. Iz nablúdenıı nad nekotorymi nazvaniami dorog ı tropınok v slavánskikh iazykah [From observations on some names of roads and paths in Slavic languages]. Collection: Etymology. Moscow: Nauka. 278 p. [in Russian].

Margulan A.H., 2012. Shyǵarmalary. XIII tom [Collected works. Volume XIII]. Almaty: Alatau. 576 p. [in Kazakh].

Nūǵman B.Ĝ., Şaimūqanova S.D., 2020. Uly Jibek joly [The Great Silk Road]. URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/uly-jibek-joly/> 14.04.2024 j.

Podolskaia N.V., 1988. Slovar rýsskoj onomasticheskoj terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow: Nauka. 192 p. [in Russian].

Saparov Q., 2007. Pavlodar oblysynyń toponimikalyq keńistigi (qazaqtardyń keńistikti ıgerý tájiribesiniń jer-sý ataýларындағы kórinisi) [Toponymic space of Pavlodar region (reflection of the experience of spatial development of Kazakhs in the names of land-waters)]. Pavlodar: «KO» ĞÖF. 308 p. [in Kazakh].

Vasilyev V.L., 2023. New look on the toponyms Valdai and Gora-Valdai. Voprosy onomastiki. V.20. № 2. P. 41-57. URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/123672> (14.04.2024).

Zhumagulov Zh. Qandai jol ataýларын bilesiz? [What road names do you know?]. URL: <https://massaget.kz/layfstayl/zhadnama/48279/> (14.04.2024). [in Kazakh].

B. Abdiualiuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

The lexeme «road» and road toponyms in Kazakh culture and language

Abstract. The article provides a semantic analysis of lexemes-drononyms and road toponyms that reflect the territory of Kazakhstan, including its vast steppes, forests, arid deserts, mountain ranges, rivers, and lakes. Roads require the determination of effective routes, ensuring people's safety, and providing them with food and accommodation. The concept of a road is closely linked to the geography, economy, traditions, and spiritual beliefs of the Kazakh people.

The spatial and temporal meanings of drononyms are influenced by the historical nomadic lifestyle of the Kazakhs and their seasonal migrations. The article analyzes vocabulary related to walking, horseback riding, and nomadic movements associated with the historical lifestyle of the Kazakhs.

A significant focus of the article is the definition of road toponyms, particularly highlighting the trade, political, and cultural importance of the Silk Road, which passed through the territory of Kazakhstan. Based on the research of Kazakh scientist A. Margulan and other scholars, the interpretations of numerous road toponyms of the country are systematized.

During the analysis of drononyms and toponyms, their conceptual meanings (geographical, historical and cultural, ideological) are revealed. The ambiguity of lexemes, their derivative potential, and syntagmatic combinations are explored, which enabled the author to conduct a systematic semantic analysis.

Keywords: semantic analysis, drononyms, road toponyms, Silk Road, conceptual aspect, geographical, historical and cultural, worldview, ambiguity, syntagmatic combinations of lexemes.

Б. Абдуәлиұлы

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

Лексема «дорога» и дорожные топонимы в казахской культуре и языке

Аннотация. В статье дается семантический анализ лексем-дронимов и дорожных топонимов, в которых нашла отражение территория Казахстана, ее обширные степи, леса, безводные пустыни, горные массивы реки и озера. Дорога требует определения эффективных маршрутов, обеспечения безопасности людей, обеспечения их продовольствием, проживанием. Понятие «дорога» тесно связано с географией, экономикой, традициями, духовными представлениями казахов, имеющие историко-культурные и мифологические истоки. Поэтому понятие «дорога» в статье раскрывается через мифы, легенды и традиции казахов, связанные с дорогой (дать садақа ‘милостыню’, бата ‘благословление’, теріс бата ‘проклятье’, выбор направления пути ‘правостороний’, ‘левостороний’ и т.д.).

Пространственно-временные значения дронимов обусловлены исторически кочевым образом жизни казахов и их сезонными миграциями. В данном контексте в статье подвергнута анализу лексика пешего, конного, кочевого передвижения, сезонно-циклического перемещения, связанные с историческим образом жизни и занятием казахов.

Важным в статье является определение дорожных топонимов и прежде всего обозначение торговой, политической, культурной роли Шелкового пути, проходившей через территорию Казахстана. На базе исследований известного казахского ученого А.Маргулана и других ученых систематизированы и даны толкования многих дорожных топонимов страны.

В процессе анализа дронимов и топонимов раскрыты их понятийные смыслы (географические, историко-культурные, мировоззренческие), выявлена многозначность лексем, их производно-деривационный потенциал и синтагматические сочетания, что, безусловно, позволило автору совершить системный семантический анализ.

Ключевые слова: семантический анализ, дронимы, дорожные топонимы, Шелковый путь, понятийный аспект, географические, историко-культурные, мировоззренческие, многозначность, синтагматические сочетания лексем.

Автор туралы мәлімет:

Әбдуәлиұлы Бекжан, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>

Scopus Author ID: 57298733800

Information about the author:

Abdiualiuly Bekzhan, Doctor of Philology, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>

Scopus Author ID: 57298733800

Сведения об авторе:

Абдуәліұлы Бекжан, доктор филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>

Scopus Author ID: 57298733800